

ljeni sukobi pučanstvu su prouzročili tešku štetu. Čini se da se na tom području migracija i zamjena stanovništva dogodila ranije, i to u puno drastičnijem obliku nego sjeverno od Drave. Tomu valja pridodati da je stabilizirani sustav osmanskih krajiških utvrda provodio puno strožu kontrolu nad osvojenim teritorijem, pa nije bilo mogućnosti za uspostavu dvojnoga poreznog sustava koji je bio prisutan na ugarskom području. Zagrebački se biskup, među ostalim uslijed slabosti mjesnog hrvatsko-slavonskog plemstva, umjesto svjetovne vlasti morao sve više oslanjati na crkvene institucije koje su djelovale na okupiranom području, što je ovdašnje katoličanstvo pokrenulo u posve drugom smjeru. Možda čak i nije sigurno da je zagrebački biskup koristio bosanske franjeve, nego je bilo obrnuto. Istodobno, pomalo se promijenio i balkanski teritorijalni opseg izvornih hrvatsko-dalmatinskih biskupija, kao što nam je poznato po primjeru Senjsko-modruške biskupije.

U sažetku na kraju djela autor iznosi ozbiljne pouke. Čini se da se na humanističkoj bazi svojevita ilirska svijest nije probudila samo među članovima zagrebačkog kaptola, već je određeni ponos obilježavao i bosanske franjeve, koji su bili u stalnoj ekspanziji i djelovali s druge strane granice, što je predstavljalo ozbiljan temelj za hrvatsku nacionalnu konfesionalizaciju i novi ustroj nakon ratova za oslobođenje od Turaka. Monografija rješava bezbroj pitanja i prikazuje cjelovitu sliku o katoličkoj prisutnosti na hrvatskom području pod osmanskom vlašću u ranom novom vijeku te svojim zaključcima potiče na dodatna istraživanja. Time se stvara mogućnost skorašnjeg otvaranja i revidiranja novih mapa zajedničke prošlosti hrvatsko-mađarskog područja, uklještена između habsburške i osmanske velesile.

Szabolcs Varga

Nabil Matar, *Mediterranean Captivity through Arab Eyes, 1517–1798*, Brill, Leiden – Boston, 2021., 306 str.

Pogled na Mediteran s druge strane obale – od dolje prema gore – imao je značajan utjecaj na moj pogled na povijest. Riječi su to kojima je veliki francuski povjesničar Fernand Braudel opisao svoje iskustvo proučavanja Mediterana, njegove kulture i povijesti – tek je pogled s afričke obale na Europu za njega otvorio nove horizonte (Fernand Braudel, *Personal Testimony, The Journal of Modern History*, sv. 44/4, Chicago 1972., str. 450). No, kao što nastavak misli otkriva, ta *promjena u gledištu bila je spora*. Nažalost sporost ili čak nedostižnost prihvaćanja i razumijevanja neeurocentričnih pogleda do danas ostaje problem za mnoge europske historičare (i studente), zbog čega su knjige koje predstavljaju pogled s juga prema sjeveru Mediterana – među kojima i prikazana knjiga – veoma vrijedan prinos europskoj i svjetskoj historiografiji. Knjiga *Mediterranean Captivity through Arab Eyes 1517–1798*, povjesničara Nabila Matara bavi se fenomenom iskustva zarobljeništva na Mediteranu tijekom ranoga novog vijeka. Iako knjiga primarno u fokus istraživanja stavlja iskustvo arapskog zarobljeništva među kršćanima posredno se dotiče i šireg fenomena života u zarobljeništvu, dajući tako i prilog proučavanju iskustva kršćanskog zarobljeništva u sjevernoj Africi.

Knjiga je, ne računajući uvodna i završna poglavlja, podijeljena na šest cjelina koje prate nekoliko ključnih fenomena i/ili kategorija koje se nameću tijekom proučavanja iskustva zarobljeništva. Odmah na početku treba naglasiti da se knjiga, iako je riječ o historiografskoj

studiji, može koristiti i kao svojevrsna zbirka izvora. Naime, Matar nerijetko donosi cjelovite prijevode arapskih tekstova na kojima temelji studiju. Mnogi od njih po prvi su put objavljeni u engleskom prijevodu te će svakako biti vrijedan prinos za buduće istraživače koji i sami žele "zaviriti" u arapske izvore.

Iako se europska historiografija ponajviše bavila iskustvom kršćanskog zarobljeništva, autor već u *Uvodu* (4–43) naglašava kako je riječ o recipročnom fenomenu. Štoviše, s vremenom je – kako je snaga europskih pomorskih sila rasla (s prijelomnim trenutkom u 17. stoljeću) – između Europljana i Arapa (treba naglasiti kako autor termin *Arapin* koristi u *kulturnom i lingvističkom*, a ne *etničkom* smislu) došlo do značajnog nesrazmjera omjera zarobljenika u korist kršćana. Ipak, treba istaknuti kako je izostanak bavljenja arapskim iskustvom mediteranskog ropstva u određenoj mjeri opravdano. Naime, za razliku od Europe, gdje je rani novi vijek vrijeme procvata kulture tiska, arapski autori jako malo zapisuju o iskustvu zarobljeništva. Dok se sa sjeverne strane Mediterana od 16. stoljeća formira i poseban žanr memoara / putopisa o muslimanskim zemljama, s južne strane spomeni zarobljeništva uglavnom su svedeni na religijske konotacije u vidu kratkih spomena proživljavanja božjeg iskustva ili pak spasenja iz ropstva božjom intervencijom. Nažalost, izostanak narativnih izvora pratio je i izostanak onih administrativnih. Točnije, iako su lokalni arapski moćnici ispitivali otkupljene / povratnike o iskustvu ropstva u Europi, izostanak organizirane administracije i kancelarija kod arapskih vladara – kakve su postojale u Europi – značio je da su takve priče ostale nezabilježene. Zbog svega navedenog izvori koje je Matar uspio sakupiti posebno su vrijedan uvid u arapski svijet. Istovremeno je riječ i o jedinim pisanim tragovima koji govore o iskustvu "Drugih" u susretu s Europljanima i njihovom kulturom/civilizacijom (religijskim shvaćanjima, društvenim običajima, hrani, odjeći, brutalnosti, dobroćudnosti, razgovoru/jeziku). Drugi slučajevi takvih "civilizacijskih" susreta, kao primjerice Europljana i domorodačkog stanovništva Južne i Sjeverne Amerike, nisu nam ostali zabilježeni, što arapske izvore čini jedinstvenima u proučavanju vanjske predodžbe "o Europljanima".

Dakako, držeći na umu Braudelovu misao s početka prikaza i naglašavajući potrebu za paralelnim proučavanjem obje obale Mediterana, treba istaknuti da je iskustvo zarobljeništva bila surova svakodnevica europskih i arapskih pomoraca. Razmjena zarobljenika postala je *dio ekonomije mora na isti način kao što je to bio i uvoz/izvoz žita, ječma, riže ili pak šećera* (35). Takva situacija rezultirala je stvaranjem pravaca komunikacije i uspostavom složenih odnosa između kršćana i muslimana kao što su *garancije novca, pravo punomoćnika, kamatne stope, računil/potvrde razmjene, pisma garancije, vremensko ograničenje ispunjenja dogovora, izračuni vrijednosti valuta itd.* (35). Upravo u tom složenom odnosu religijskih sukoba prožetih ekonomskim aspektima smjestila se priča koju u šest ključnih poglavlja predstavlja Matar.

U poglavlju *Priče zarobljenika* (*Stories of the Captives*, 43–94) autor predstavlja iskustvo zarobljeništva na primjeru osam pojedinaca u periodu od 15. do 19. stoljeća. Kao ključnu razliku u zapisima o ropstvu između juga i sjevera Mediterana treba istaknuti izostanak detaljnih opisa kod muslimana. Oni, naime, u većini slučajeva nisu pisali o osobnoj mucu i žrtvi te ne donose opise života među kršćanima (kao što to čine kršćanski zarobljenici), već su vlastita iskustva sveli tek na kratke spomene koji imaju za cilj slaviti Alaha i osobu koja ih je – dakako, uz božju intervenciju – oslobodila iz ropstva. Tako, primjerice, poznati španjolski pisac Miguel de Cervantes (1547. – 1616.) u svojim djelima donosi opširne opise berberske zemlje i s ponosom ističe da je u pet godina ropstva pokušao pobjeći četiri puta. S druge strane Ahmed ibn al-Qadi (1553. – 1616.), učenjak iz ugledne arapske obitelji, u svojim tekstovima redovito

hvali i slavi svojeg otkupitelja, ali niti jedan redak ne posvećuje spomenu kršćana ili opisu jednogodišnjeg iskustva života na Malti. Kao što autor zaključuje, al-Qadiju njegova priča nije imala za cilj služiti kao izvor informacija o političkim, vojnim i društvenim okolnostima neprijatelja, nego biti pohvala Alahu i vladaru koji ga je otkupio Alahovim posredstvom. Zanimljivo je primijetiti kako su kršćansko-muslimanski odnosi zapadnog Mediterana imali mnogo paralela s habsburško-osmanskim pograničnim praksama na hrvatskom povijesnom prostoru. Svakako je najzastupljenija bila praksa otpuštanja jednog od zarobljenika (tzv. otpust *na viru*) koji je na sebe preuzimao obavezu povratka u domovinu i prikupljanja novca za otkup sudrugova (ili pak članova obitelji) koji su ostali u neprijateljskom zarobljeništvu. Arapska svjedočanstva o ropstvu nikada se nisu razvila u književni ili popularni žanr. Objašnjenje dijelom leži u činjenici da je u srži priče bila religijska motivacija, što je priječilo razvoj u slobodniju književnu formu. No, daleko je važniji razlog što u arapskom svijetu nije postojalo tržište tiskovina, niti "kultura tiska" kao u Europi. Muslimanski zarobljenici nisu osjećali potrebu prepričavati iskustvo zarobljeničtva – za njih su to bili užasi prošlosti i *mihna*, tj. iskušnja koja je Alah stavio pred njih, a oni im se ponizno prepustili.

Osim priča zarobljenika važan izvor podataka pružaju i *Pisma (Letters, 94–123)*. Muslimanski zarobljenici, za razliku od kršćana, nisu imali visoko organizirana udruženja specijalizirana za otkupljivanje zarobljenika, niti su imali europska udruženja trgovaca koja su odvajala dio svojih prihoda za osiguranje u slučaju zarobljavanja članova. Iako su osmanski sultani i vladari sjeverne Afrike slali delegate u europske prijestolnice i lučke gradove kako bi otkupili svoje podložnike, mnogi su muslimani ostali u zarobljeništvu te bili prepušteni sami sebi. Upravo o njihovim životima i izazovima najviše saznajemo iz pisama koja su slali obiteljima i vladarima, u nadi da će im iz domovine doći spas i otkup. Dakako, kao što pisma svjedoče, iskustvo zarobljeničtva nije bilo traumatično samo za zarobljenike. Njihove obitelji često su čekale mjesecima bez informacija o tom je li brod na kojem se nalazi netko blizak sigurno došao na odredište, tj. ako nije jesu li njihovi najbliži zarobljeni (i gdje) ili su poginuli. Osim pisama obitelji sačuvana su nam i ona koja su zarobljenici slali vladarima zemalja u kojima su robovali. Iako ih većina svjedoči o pokušaju pridobivanja kraljevih simpatija u nadi za slobodu, sačuvana su nam i pisma oštrog tona. Tako je, primjerice, 1707. godine jedan od zarobljenih muslimana uputio oštro pismo, gotovo prijetećeg tona, francuskom kralju Luju XIV. u kojem ga proziva za loš tretman koji muslimanski zarobljenici trpe na francuskim galijama. Upravo su galije bila mjesta na kojima je završavao najveći dio muslimanskih zarobljenika, a mnogi se zarobljenici-veslači nisu niti mogli nadati otkupu. Naime, kao što svjedoče mnoga pisma, pregovori o otkupu bili su posebno teški s Francuzima, Španjolcima i Maltežanima kojima je veslačka snaga zarobljenika nerijetko značila više nego potencijalna financijska dobit otkupa.

U svijetu u kojem je otkup za mnoge bio nemoguć (bilo zbog financijskih problema, bilo zbog izostanka dobre volje vlasnika), a sloboda postala nedostižan san, nesretni pojedinci svu su nadu morali polagati isključivo u *Božanske intervencije (Divine Intervention: Christian and Islamic, 123–147)*. Kršćani i muslimani vjerovali su u čuda – ne samo da zadobiju ili očuvaju slobodu, već da pokažu istinitost i ispravnost svoje religije. Kako je moć europskih sila s vremenom rasla, a bogatstvo i moć muslimanskih lokalnih vladara padala, sve više se muslimana uzdalo u moći *karamata* (islamskih čuda) za spasenje. *Wali* (islamski sveci) koji su činili *karamat* bili su tako odraz šire društvene realnosti u kojoj su se našli mnogi muslimani – odraz društva koje se istovremeno nosilo sa stalnom političkom nestabilnošću kod kuće te s kršćanskim napadima na obali, moru i okupacijom pomorskih gradova. Kao što Matar piše "čuda"

su uvjeravala mornare da ako ikada upadnu u ropstvo kod kuće postoji "moć" koja ih može vratiti, "moć" koja je bila jača od novca i koja je mogla pobijediti čak i nepobjedive kršćane (134).

Kada ni otkup ni nada u čuda nisu urodili plodom mnogim su zarobljenicima ostale tek dvije opcije – *Preobraćenje ili otpor* (*Conversion and Resistance*, 147–188). Motivacije za konverziju bile su raznolike. Dakako, najveću skupinu činili su pojedinci koji su se preobratali isključivo kako bi vratili slobodu. U takvim slučajevima konverzija je značila i migraciju te stalno nastanjenje na novom prostoru što je sa sobom nosilo i mnoge izazove asimilacije. Odluka o preobraćenju nerijetko je bila rezultat spleta različitih čimbenika (kao što su mogućnost zaposlenja, očaj, brak/ljubavne veze, prisila, itd). Ponovno je ključna razlika između kršćana i muslimana bila u organizaciji, koordinaciji i administrativnosti konverzijskog postupka. Naime, muslimanski svijet nije poznao vjerske institucije za konverziju, kao što su papinska *Propaganda Fide* ili englesko društvo *Society for Promoting Christian Knowledge*. Uz to muslimani su na kršćanskim galijama i u lukama često bili izloženi propovijedima kršćanskih misionara, nerijetko na arapskom jeziku. Sačuvana su nam svega četiri zapisa Arapa sjeverne Afrike koji su prešli na kršćanstvo, a među njima posebno je zanimljiv slučaj Muhammada al-Tazija (1631. – 1667.), nakon konverzije (1656.) poznatog kao Baltazar Mendes de Loyola. Lažno se predstavljajući kao marokanski princ, Mendes je istinski prihvatio kršćanstvo te postao jedan od istaknutih katoličkih teologa svog vremena. Štoviše, u godini kada ga je dostigla smrt (1667.) nalazio se u Madridu odakle je trebao poći na misionarsku misiju u Indiju. Njegova svjedočanstva odličan su izvor za uvid u um jednog muslimana koji je prigrlio kršćanstvo iz iskrenih teoloških i ljudskih motivacija, a ne isključivo iz želje za slobodom. Tijekom svojeg djelovanja Mendes je između 1663. i 1667. razmijenio više pisama s al-Drawijem, zarobljenikom i imamom jednih od džamija na Malti, koji pruža uvid u drugu stranu spektra. Iako prvo pismo osuđuje Mendesovu konverziju, druga pisma – nakon što je al-Drawi postao svjestan utjecaja i uspjeha koji je Mendes postigao nakon konverzije – postepeno mijenjaju ton sve dok se al-Drawi i sam nije odlučio preobratiti te ponuditi Mendesu svoju službu, uvidjevši da će jedino tako steći slobodu. No, al-Drawijeva pisma otkrivaju da on, za razliku od Mendesa, zapravo nije poznao religiju konverzije, već mu je glavna motivacija bila želja za slobodom. Pojedini muslimani ipak su se odlučili na otpor konverziji. Slikovit i specifičan primjer pruža nam Ahmad al-Zwawi, arapski učenjak kojeg je njegov vlasnik u zarobljeništvu uposlio da prepisuje arapske kršćanske materijale, kasnije korištene pri konverziji muslimana. No, al-Zwawi je svoj otpor pružio neobičnim oruđem – perom. Namjerno tijekom prepisivanja unoseći sitne teološke razlike u temelje kršćanskog učenja – kao što je zaziv Svetog Trojstva – al-Zwawi je iz otpora u kršćanske tekstove unio kuranske interpretacije i poglede. Sve navedene životne priče svjedoče tomu da će jedno od temeljnih pitanja motivacije iza konverzije zauvijek ostati neodgovoreno: *koliko je zarobljenika preobraćeno na islam zbog Alaha, a koliko muslimana na kršćanstvo zbog Krista* (187)?

Oni sretni u konačnici bi, doduše u većini slučajeva nakon godina, ako ne i desetljeća, dočekali *Otkup i povratak* (*Ransom and Return*, 188–215). Pregovori o otkupu između viših instanca vlasti često su trajali godinama zbog čega su mnogi muslimanski zarobljenici stvar preuzimali u svoje ruke te opunomoćivali kršćanske trgovce da (uz, dakako, proviziju) u njihovo ime prodaju materijalna ili stambena dobra kako bi prikupili sredstva za otkup. Matar u knjizi donosi dva prijevoda prvoklasnih izvora iz druge polovice 18. stoljeća koji svjedoče o nizu izazova s kojima su se susretale delegacije tijekom dogovaranja otkupa u kršćanskim zemljama – u ovom slučaju marokanske delegacije u Španjolskoj. Preživjeli izvori ponovno

nam svjedoče o velikoj razlici između dvorova sjeverne Afrike i Europe. Sačuvana diplomatska pisma, napatci, putopisi i memoari bivših kršćanskih delegata, kao i niz objavljenih djela bivših zarobljenika, ali i rani razvoj studija arapskog jezika, literature i običaja na europskim sveučilištima, pružali su Europljanima nemjerljivu diplomatsku prednost u pregovorima. Europski diplomati također su imali i mnogo više autonomije u pregovorima, više sredstava kojima su podmićivanjem mogli osigurati željeni ishod te – najvažnije – iza sebe flotu vatrene moći koja je mogla bombardirati luke i gradove sjeverne Afrike, što je u više navrata i učinila.

Zadnje poglavlje dotiče se pomalo neobičnog oblika sužanjstva – *Zarobljeništva knjiga* (*Captivity of Books*, 215–229). Autor se ponajviše bavi slučajem zarobljavanja velike knjižnice marokanskog vladara al-Mansura kao egzemplarnim primjerom važnosti materijalnih dobara, ponajviše islamskih svetih knjiga, u pregovorima između kršćana i muslimana. U epilogu i postskriptu (229–253) autor se ukratko dotiče problema prikaza zarobljenih muslimana (*Esclaves turcs*) u europskoj skulpturi, smještajući cijelu priču u kontekst sve aktivnije kulture propitivanja kontroverznih javnih prikaza koja se zadnjih godina javila na Zapadu.

Knjiga *Mediterranean Captivity through Arab Eyes, 1517–1798* pruža jedan nov i drukčiji pogled na život i svakodnevicu ranoga novog vijeka. Polazeći od svjedočanstava “običnih” ljudi autor uspješno rekonstruira složenost muslimansko-kršćanskih odnosa na Mediteranu gdje su, kako ističe, *zarobljeništvo i ropstvo prakticirali svi: kršćani, muslimani, Židovi, Europljani, Afrikanci, Levantinci, kraljevi i sultani, učenjaci i investitori, trgovci i pomorci, čak i muslimanski vjerski učitelji te kršćanski svećenici i časne sestre* (256). Iako geografskim obuhvatom udaljena od hrvatskoga povijesnog prostora, knjiga ipak pruža mnoge tematske paralele koje su važne i za proučavanje hrvatsko-osmanskih odnosa na Vojnoj krajini tijekom ranoga novog vijeka. Ono što je još važnije, u svjetlu Braudelova uvodnog citata, knjiga europskim povjesničarima, studentima i zainteresiranoj publici pruža jedan neeurocentričan pogled na temu kojom se europska historiografija aktivno bavila. Možemo se samo nadati da će Matarova knjiga biti poticaj za daljnja paralelna i sveobuhvatna istraživanja složenosti muslimansko-kršćanskih odnosa tijekom svih perioda europske povijesti.

Filip Šimunjak

Emotio, affectus, sensus...: o osjećajima u povijesti na jadranskom prostoru / Emotio, affectus, sensus...: emotions in the history of the adriatic, Zbornik radova / Conference papers, sv. 9, ur. Marija Mogorović Crljenko – Elena Uljančić, Zavičajni muzej Poreštine – Sveučilište Jurja Dobrile u Puli – Državni arhiv u Pazinu, Poreč, 2021., 205 str.

Zbornik radova *Emotio, affectus, sensus...: o osjećajima u povijesti na jadranskom prostoru* donosi znanstvene radove 9. istarskoga povijesnog *biennalea* koji se održao u Poreču od 23. do 25. svibnja 2019. Organizatori skupa, a ujedno i izdavači zbornika su Zavičajni muzej Poreštine, Filozofski fakultet Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli te Državni arhiv u Pazinu, dok su urednice zbornika Marija Mogorović Crljenko i Elena Uljančić. Tema skupa, a posljedično tomu i zbornika radova bile su emocije na jadranskom prostoru kroz povijest, koje jedanaest autora prikazuju kroz različite povijesne epohe.